

METHODOLOGISCHE ASPECTEN VAN DE PSYCHOANALYSE IN RELATIE TOT PSYCHOLOGIE EN PSYCHIATRIE

door J. MARESCH, zenuwarts te Arnhem

De wetenschappelijkheid der psychoanalytische theorie is een onderwerp, dat sinds Freud's eerste, destijds opzienbarende, publicaties niet aan belangstelling heeft ingeboet. De kritiek der academische psychologie en psychiatrie richtte zich (en richt zich vaak nog) niet alleen op de psychonalyse als theorie en als behandelingswijze doch ook — en veelal niet ten onrechte — op de onduidelijkheid der psychoanalytische grondbegrippen en op het methodologisch onjuist hanteren van deze concepten.

Termen zoals 'sexualiteit' en 'ik', die in de psychoanalytische literatuur veelvuldig voorkomen, blijven een voortdurende bron van twist en misverstand, vooral omdat deze woorden, in het gewone spraakgebruik voorkomend, een begrijpelijkheid of algemeen aanvaarde betekenis schijnen te hebben, die zij in feite bij nader toezien niet blijken te bezitten. Wie wetenschappelijke vergaderingen bezoekt kan merken, dat twist en misverstand steeds ontstaan wanneer elk der opponenten gelijkkluidende termen hanteert echter vanuit een verschillend referentiekader.

Duidelijk blijkt dit wanneer men spreekt over 'ik' of 'het ik'.

Vanuit het naïeve bewustzijn pleegt iedereen een vage notie van de essentie van dit begrip te hebben. De essentie wordt als vanzelfsprekendheid ervaren. Hierbij wordt meteen gedacht aan eenheid, centrum, subject etc. Men dient zich echter te realiseren dat het psychoanalytisch concept van 'het ik' een concept is dat uitgaat van een structurele theorie. Het ego — of zoals men tegenwoordig pleegt te zeggen 'ego-organisatie' (J. LAMPL-DE GROOT, 1966) of 'system-ego' (HARTMANN, 1950) — is een concept dat twist en wanbegrip kan veroorzaken indien men vast blijft houden aan een psychologische theorie of een persoonlijkheidsmodel waarin begrippen zoals persoon, individu of geest methodologisch bezien kernbegrippen zijn.

Berust dan de kritiek op de wetenschappelijkheid der psychonalyse uitsluitend op terminologische spraakverwarring?

In 'Kritiek der Psychoanalyse' analyseert KUIPER (1958) op heldere wijze de veelsoortige vormen van kritiek tegen de psychoanalyse als theorie en als behandelingsmethode. Gezien de heersende tegenstellingen tussen de aanhangers van diverse richtingen (leerpsychologie, existentiële antropologie, mathematische psychologie etc.) is het zinvol enkele vormen van kritiek, zoals door KUIPER beschreven, hier de revue te laten passeren.

Allereerst dient genoemd te worden de kritiek die voortspruit uit de onkunde inzake de ontwikkeling van de psychoanalytische theorie. In

de eerste fase der ontwikkeling werd inderdaad door Freud en zijn eerste leerlingen (zoals Abraham, Ferenczi, Rank, Stekel, Jones e.a.) het accent voornamelijk gelegd op het driftmatige en onbewuste deel der persoonlijkheid (z.g. Es-analyse).

Wie echter wel op de hoogte is van de ontwikkeling van theorie en techniek in de psychoanalyse, zal tot het inzicht zijn gekomen dat deze ontwikkeling — echter zonder veronachtzaming van het waardevol gebleven deel der vroege vondsten — zich heeft voortgezet tot een weliswaar nog niet geheel systematische respectievelijk gesystematiseerde structuur (D. RAPAPORT, 1960), waarin behalve de klassieke trias (topografische, dynamische en economische) ook andere aspecten (structurele, genetische, adaptieve en culturele) tot hun recht zijn gekomen. RAPAPORT's teleurstellende conclusie (1960,8) kunnen wij dan ook geheel beamen als hij schrijft: 'Yet I had to conclude, from recent writings of psychologists about psychoanalysis, that *familiarity with the psychological theory of psychoanalysis (as distinguished from the psychoanalytic theory of neurosis) cannot be generally assumed.*

Tot dezelfde conclusie moet men ook komen als men 'recent writings of psychiatrists' bestudeert. ZELDENRUST (1954) bijvoorbeeld veronachtzaamt in zijn studie 'Over het wezen der hysterie' de latere werken van Freud en van de hedendaagse theoretici (b.v. Anna Freud, H. Hartmann e.a.), waardoor zijn kritiek op de psychoanalytische opvattingen omtrent de hysterie sterk aan waarde inboet en slechts steekhoudend is voor degenen die hun vooroordelen overeind houden door onvoldoende kennis der psychoanalytische literatuur. Met recht merkt RAPAPORT (1960) dan ook op: 'The historical relationships — which play an important role in all unsystematized theories — seem to be particular unfamiliar. Thus, time and again, I found it necessary to summarize theories and to sketch historical relationships'. Het is dan ook niet mogelijk zinvolle en wetenschappelijk verantwoorde kritiek op de psychoanalyse te leveren zonder kennis te hebben van 'the historical relationships' en van de moderne opvattingen zoals bijvoorbeeld over de ontwikkeling van de agressie als gepostuleerde drift en van de belangrijkste concepten zoals: neutralisatie, autonome ego-functies, de afweerorganisatie, signaalangst, karakterweerstand, (tegen)overdracht, regressie, fixatie etc. om enkele belangrijke concepten en hun ontwikkeling in de theorie-vorming te noemen.

Een volgend belangrijk punt van kritiek is de betekenis van de emotionele weerstanden die de psychoanalyse bij sommigen blijkt op te roepen. In bovenvermeld artikel van KUIPER stelt hij nuchter vast:

'Emoties kunnen wanbegrip oproepen, wanbegrip is dikwijls een rationalisatie van emotionele weerstanden. Ik weet, dat het argument: de psychoanalyse wordt verworpen, omdat onze eigen weerstand tegen veroordeelde gevoelens en verboden strevingen wordt aangewakkerd, veel gebruikt is en veel ergernis heeft gewekt. Het kan moeilijk worden ont-

kend, dat het gebruik van de termen seksualiteit en lust de vrees heeft gewekt dat de psychoanalyse 'immoreel' zou zijn.'

Kuiper citeert dan R. L. MUNROE (1955) die in haar vergelijkende en kritische studie naar aanleiding van genoemde emotionele weerstanden opmerkt: 'The terms 'sexuality' and 'pleasure' so easily awaken associations of wine, women and song that it is necessary to keep reminding ourselves of the almost too strictly scientific sense in which Freud used them and of this adherence to a purely biological criterion.'

Hieraan vooraf stelt zij de al te gewetensvolle wetenschapsman gerust: 'The emphasis on a quasi-physiological definition of pleasure aligns the freudian position more closely with the sober concept of 'homeostasis' developed by physiologists than with the earlier hedonistic philosophies.' Het is redelijk te veronderstellen dat de vaak onduidelijke wijze waarop Freud het begrip 'seksualiteit' hanteert alsmede de invloed van zijn atheïstische levensvisie op zijn vergelijkende studie van dwang-neurotische verschijnselen en godsdienstige praktijken vooral bij orthodoxe christenen en rooms-katholieken emotionele weerstanden heeft opgeroepen. De gewetensvolle ijver waarmee zij mislukten in hun pogingen het kaf van Freud's persoonlijke 'Weltanschauung' te scheiden van het koren van Freud's wetenschappelijke vondsten, moge hier gesteld worden als voorbeeld hoe de vooruitgang der wetenschap belemmerd kan worden door zogenaamde hogere motieven.

Het is duidelijk dat Freud veel weerstand moest ondervinden vanuit de hoek der gelovige wetenschapsmensen omdat hij zelfs geloofsinhouden tot object van psychologisch onderzoek maakte.

Hiermede worden wij onmiddellijk geconfronteerd met het probleem van de wereldbeschouwing, het mensbeeld en de morele implicaties. Belangrijk is in dit verband de opvatting van HARTMANN, die in zijn studie 'Psychoanalysis and moral values' (1960) schrijft: 'Psychoanalysis, as a psychology of the central problems of personality, is naturally in constant contact with the moral feeling and moral judgment of man. As a general psychology, it has given us the first sound explanations of the ontogenesis of moral behavior. But psychoanalysis began very early to extend its limits to cover also what we often call 'applications', to cultural, religious, philosophical, artistic questions. Here, too, problems of value were constantly to be confronted.'

De kritiek van degenen, die hun morele verontwaardiging presenteren in de vorm van wijsgerig verantwoorde argumenten, berust vaak helaas op onzinnelijk denken. In genoemde studie maakt HARTMANN een aantal verhelderende onderscheidingen: Freud's privé-opvattingen over moraal en ethiek, Freud's psychoanalytische studies over moreel gedrag en Freud's ideeën over mogelijke samenhangen tussen zijn psychoanalytische vondsten en theorieën enerzijds en zijn wereldbeschouwing anderzijds.

Voorts is HARTMANN van mening dat Freud's onderzoekingen meer dan

van welke onderzoeker dan ook hebben bijgedragen tot het zekerstellen van de moraliteit in de natuurlijke ontwikkeling van de mens. Daarom heeft de psychoanalyse op verschillende manieren het morele klimaat van onze tijd beïnvloed.

Van Freud zelf is bekend dat hij meer geïnteresseerd was in de psychologie van het morele gedrag dan in de bestudering van de moraal. JONES (1960) vermeldt dat Freud in dit verband bij voorkeur F. T. Vischer citeerde: 'Das Moralische versteht sich von selbst.'

Het is dan ook duidelijk dat Freud nimmer zich wilde identificeren met een of ander moreel systeem; ook deed hij nimmer enige poging een zedelijkheidsleer te ontwerpen. Wel maakte hij een duidelijk onderscheid tussen morele waarde-oordelen en wat men een morele waarheid zou kunnen noemen, doch voor dit soort problemen had hij weinig belangstelling.

Ook op de noodzakelijkheid van morele codes heeft Freud bij herhaling gewezen. Het geweten was voor hem een noodzakelijkheid teneinde ernstige conflicten en gevaren te voorkomen. Aan de andere kant was hij realistisch genoeg om in te zien dat in het dagelijks leven het zeker geen regel is dat de deugd beloond en slechtheid gestraft wordt. Evenals Nietzsche kwam hij tot de teleurstellende ontdekking dat veel mensen alleen gehoorzamen onder druk van uitwendige invloeden inplaats van een eigen morele standaard te ontwikkelen. Kenmerkend in dit verband is zijn uitspraak dat de mens doorgaans niet zo moreel is als hij denkt te zijn en niet zo immoreel als hij vreest te zijn.

In zijn dissertatie 'Development of Freud's conception of anxiety' argumenteert OERLEMANS (1949) waarom hij de psychoanalytische denkwijze beschouwt als de wetenschappelijk verantwoorde methode par excellence ter verklaring van psychische fenomenen respectievelijk klinische feiten. Ook Oerlemans acht het nodig in te gaan op morele bezwaren die men tegen de psychoanalyse als theorie en als behandelingsmethode zou kunnen hebben. Evenals Hartmann wijst hij er op dat in de psychoanalyse psychische verschijnselen geanalyseerd worden zonder een morele interpretatie van deze feiten. Bij deze analyse gaat het alleen om causale determinanten, een standpunt dat identiek is aan dat van de biologische onderzoeker. Immers psychoanalyse als psychologie is ook biologie. Wel wordt erkend dat de mens een moreel wezen is, dat er morele normen zijn en dat deze normen vaak, zo niet altijd een belangrijke rol spelen bij psychische conflicten en stoornissen. Doch *niet* wordt erkend dat moraliteit iets is wat vast staat, een eeuwig, onveranderlijk en metafysisch gegeven verschijnsel, dat niet object van wetenschappelijk onderzoek zou kunnen zijn. Terecht is OERLEMANS van mening dat de psychoanalyse een tak van de medische wetenschap is die zich ten doel stelt de mens beter te maken, dat wil zeggen niet in morele zin beter of slechter; het doel is de zieke mens te genezen of lijden te verzachten, echter niet op een manier van 'doe maar waar U

zin in hebt' zoals velen nog menen. Men zou er toe kunnen neigen de betekenis van de moraal te onderschatten, wanneer men geconfronteerd wordt met het feit dat bepaalde morele normen of morbide degeneraties van deze normen verantwoordelijk gesteld kunnen worden voor het ontstaan van psychische stoornissen.

Derhalve wordt in de psychoanalyse terecht vastgehouden aan de overtuiging dat morele normen niet absoluut en autonoom zijn; zij zijn niet heilig en niet onveranderlijk. Tot dit standpunt moet men ook komen wanneer men de geschiedenis der mensheid bestudeert.

Is dan niets heilig voor de psychoanalyse? Het enige wat 'heilig' is, is de gezondheidstoestand van de mens. Dat wil zeggen zijn materieel en psychisch gevoel van welbevinden. Derhalve moeten morele normen rationeel geëvalueerd worden en om dezelfde redenen zijn de aard, de oorsprong en de invloed van deze normen object van psychoanalytisch onderzoek.

De bezwaren tegen de psychoanalyse als theorie en als behandelingsmethode komen niet alleen van degenen die zich zorgen maken omtrent de morele implicaties. KUIPER vat in eerder genoemd artikel de bezwaren tegen de psychoanalyse als volgt samen:

1 bezwaren tegen de psychoanalyse als psychologische theorie;

2 bezwaren tegen de psychoanalyse van psychiatrische zijde;

3 antropologische bezwaren;

4 kritiek op de psychoanalyse als behandelingsmethode.

Allereerst bespreekt KUIPER de onmisbaarheid van de fenomenologische methode voor zowel de psychologie als voor de psychopathologie. Centraal is het probleem inzake de mogelijkheid of onmogelijkheid onvooringenomen te staan tegenover het beleven van de ander. Het gaat hier dus om het klassiek geworden verwijt dat de psychoanalyticus psychische verschijnselen in een tevoren vaststaande theorie perst, waardoor hij onmogelijk onvooringenomen tegenover het beleven van de ander zou kunnen staan. Het centrale probleem bij welke methode dan ook is: wat beleeft deze patiënt nu eigenlijk precies? KUIPER formuleert deze problematiek aldus: 'Voor men een belevenis verklaren wil met behulp van een theorie, welke ook, voor men een stoornis in het beleven wil beschouwen als gevolg van een ziekelijk proces in de hersenen, om dit vervolgens te localiseren, dient men te weten, wat de patiënt nu eigenlijk precies beleeft. Er zijn weinig thesen in de wetenschap zo evident als deze en nimmer zal psychologie of psychopathologie op 'zinnige' wijze bedreven kunnen worden zonder fenomenologie. M. BOSS (1958), die in zijn studie over de verhouding tussen psychoanalyse en daseinsanalyse een lofwaardige poging doet controversiële opvattingen te verzoenen, beschrijft Freud als een fenomenoloog, die zijn tijd ver vooruit was. Ook KUIPER noemt Freud iemand, die de fenomenologische methode toepaste lang voor Jaspers en Binswanger over de fenome-

logische methode gesproken hadden. In deze paragraaf over de bezwaren tegen de psychoanalyse als psychologische theorie vermeldt Kuiper ook het verwijt dat de psychoanalyse geen echte, humane psychologie is doch een verouderde, natuurwetenschappelijke psychologie, die de sporen draagt van de mechanistische-deterministische beschouwingswijze in het medische denken van de 19e eeuw. Dit verwijt richt zich ook tegen een bepaalde opvatting omtrent 'causale' relaties. Het is dan ook begrijpelijk dat in samenhang hiermee het verwijt nog al eens gemaakt wordt, dat de psychoanalyse het gezonde beleven verklaart met inzichten ontleend aan het onderzoek van het neurotische beleven en daardoor zal men tot onjuiste opvattingen komen. KUIPER vat zijn verweer kernachtig als volgt samen: 'Er zijn relaties tussen bepaalde psychische fenomenen, die zowel bij de gezonden als bij de gestoorde voorkomen; men kan zijn inzicht in het beleven van de aangepaste en de niet aangepaste mens vermeerderen, wanneer men deze samenhangen kent, dat is hetgeen in de psychoanalytische theorie beweerd wordt.'

Ook OERLEMANS vindt het noodzakelijk in te gaan op het probleem van de toelaatbaarheid psychologische algemeenheden te concluderen uit de psychopathologische processen. Hij verwijst ons naar de ervaring die ons heeft geleerd dat psychologische processen slechts bijzondere manifestaties zijn van algemene biologische levensprocessen; deze bijzondere verschijnselen kunnen zich alleen ontwikkelen vanuit het algemene en alleen dank zij algemene biologische structuren onder bepaalde omstandigheden en in overeenstemming met bepaalde wetten.

Belangrijk is OERLEMANS conclusie: 'In these laws biologically given features always play a great part i.e. the normal is always comprised in and active in the pathological phenomenon. One might say that the pathological process is nothing but the normal under special conditions. Therefore it is of special importance always to aim at the differentiation of the special element in the circumstances when studying morbid symptoms, which enable us in principle to recognize the normal component.'

Vervolgens wijst OERLEMANS er op dat niet alleen in de psychoanalyse doch ook in de gehele medische wetenschap — en vooral in de psychopathologie — men tot algemene conclusies komt door de bestudering van pathologische verschijnselen. Hij benadrukt zelfs de onontkoombaarheid en noodzakelijkheid van deze gang van zaken. Immers men kan geen ervaring opdoen, door alleen het normale en het algemene te bestuderen. Natuurlijk kan men meer of minder speculatieve theorieën construeren die in feite slechts uitingen zijn van de eigen subjectieve relatie tot het algemene. Theorieën over de mens, de menselijke ziel of de menselijke angst, die niet gebaseerd zijn op observatie of empirie, kunnen zelden dienen als wetenschappelijk startpunt, omdat deze theorieën geheel of gedeeltelijk het resultaat zijn van fantasie, die altijd

emotioneel gekleurd is. Feitelijke kennis van algemene biologische en psychologische wetten kan slechts verkregen worden door empirisch onderzoek van gezonde en zieke mensen, zodat het algemene uit het bijzondere en het bijzondere uit het algemene verklaard kan worden. Voorts moet men rekening houden met de methodologische bezwaren die zouden kunnen voortvloeien uit het feit dat psychiatrie zowel geesteswetenschappelijk als natuurwetenschappelijk is.

Met DE GROOT (1961) en HOLT (1962) is BIERKENS (1966) van mening dat Windelband's onderscheiding tussen nomothetische en ideografische methodes niet opgevat mag worden als zou de eerste methode uitsluitend in de geesteswetenschappelijke richting toepasbaar respectievelijk toegepast zijn. HOLT (1962) heeft bezwaar tegen het handhaven van deze verwarring zaaiende adjectieven: 'Since no useful purpose is served by retaining these mischievous and difficult terms, they had best disappear from our scientific vocabularies.' Hieraan vooraf merkt hij op: 'The conception of two kinds of disciplines, a nomothetic science to study general principles and find abstract laws, and a ideographic science to study individuality, arouse as a protest against a narrow conception of science in the nineteenth century. But the romantic movement of which it was a part started from *the fallacious premises, such as the conception that science is defined by its subject matter rather than its method*, and its radical principles were never actually applied in pure form by any of its adherents.' (curs. J. M.). Derhalve is HOLT ervan overtuigd dat 'science is defined by its methods, not its subject matter'. (Het zou te ver voeren hier uiteen te zetten waarom deze uitspraak van Holt slechts gedeeltelijk waar is). Wel kunnen wij het met HOLT eens zijn als hij stelt dat: 'Psychology as a science remains methodologically the same, whether its focus be on individual cases or on general laws.' Deze uitspraak is ook geldig voor de psychoanalyse als theorie, die zoals HARTMANN (1964) heeft aangetoond, met recht 'a general psychology' genoemd mag worden.

BIERKENS, die het denken van de psycholoog tracht te verduidelijken aan de hand van Newmans beschrijvingen van het concrete redeneren, stelt in het besluit van zijn studie vast 'dat de psychologie het zich tot haar voornaamste taak zal moeten blijven rekenen, de tekens der menselijke werkelijkheid methodisch en adequaat te ontraadselen. Dit kan geschieden vanuit een complementariteit van belichtingen. Hoe die verder ook precies worden betiteld (bijv. de natuurwetenschappelijke en de geesteswetenschappelijke) doet uiteindelijk niet zoveel ter zake. Het menselijk gedrag en beleven lenen zich in hun veelzijdigheid nu eenmaal tot een veelheid van methodische benaderingen, die alle legitiem zijn, wanneer zij — elk op haar eigen wijze — bijdragen aan het verkrijgen van kennis en aan de vergroting van inzicht'.

J. J. DIJKHUIS (1964) spreekt in dit verband van de complementariteit van fenomenologie en positivisme c.q. procesanalyse in het wetenschap-

pelijk onderzoek.

Uit bovenstaande beschouwingen wordt dan ook duidelijk dat de opvattingen omtrent dichotomie natuurwetenschap-geesteswetenschap en de methodologische betekenis van deze dichotomie in psychologie, psychopathologie en psychiatrie een evolutie hebben doorgemaakt en derhalve gedifferentieerder en relatiever zijn dan het 19e-eeuwse concept van wetenschappelijkheidsideaal.

De kritiek: 'In de psychoanalyse wordt naar wetmatigheden gezocht, wetmatigheden behoren tot het gebied der wetenschappen, psychoanalyse is dus een vorm van natuurwetenschappelijke psychologie en dus verouderd' is dan ook onjuist en berust op een wijze van denken, die geen rekening houdt met de hedendaagse methodologie respectievelijk wetenschapsleer, die al dan niet bewust de dialectische logica recht doet weidervaren.

MEININGER (1961) die in zijn filosofische studie over weten en geloven o.a. het probleem der methodologie behandelt, wijst op de noodzakelijkheid van de wijze waarop het zijn kennis uitsprekende subject zich deze inhoud doet weten (ter kennis brengt voor zich en anderen). Hij beschrijft: 'De zich tot kritisch weten ontwikkelende rede heeft zich zelf in het zich betrekken op het object herkend en vraagt niet alleen: wat wordt er al zo aan waarheid geweten, maar tevens: hoe wordt het ware geweten, hoe moet er geweten, dat is: gedacht worden, om het gewetene, het gedachte, objectief te doen gelden.'

In de paragraaf die handelt over de bezwaren tegen de psychoanalyse in psychiatrische zin, wijst KUIPER op de kritiek inzake de overschatting van de psychogene factoren voor het ontstaan van psychische stoornissen. Onvruchtbaar is elke discussie die niet uitgaat van het multicausale of beter gezegd multicondionele denken, dat in de hedendaagse psychiatrie de onvruchtbare polariteit van weleer (endogeen - exogeen of constitutioneel-psychogeen) heeft overwonnen.

De moeilijkheid is dat het causaliteitsbegrip, dat in de fysica in het verleden goed voldeed, nu steeds problematischer wordt (VAN MELSEN, 1968). Ook in de geneeskunde werd dit causaliteitsbegrip gehanteerd omdat de positivistische denkvorm in een zo empirische wetenschap als de geneeskunde zijn bruikbaarheid heeft bewezen door de daarmee bereikte successen. De aanvaarding van de multicondionele factoren als aetiologische complexiteit of complexe aetiologie is van recente datum. De vroegere denkwijze, zoals die bijv. van Kraepelin, hanteerde het causaliteitsbegrip volgens de tijdgeest vna het 19e-eeuwse medisch denken, waaraan pathologische anatomie en bacteriologie bijvoorbeeld hun vooruitgang te danken hebben. Ook speelde in dit denken de cartesiane dualiteit mee, die zich empirisch liet gelden als psycho-fysisch parallelisme. BUYTENDIJK (1965) wijst op de invloed van — wat hij noemt — het dogmatisch fysicalisme in biologie, fysiologie en geneeskunde.

Door de onvermijdelijke invoering van begrippen zoals finaliteit, entelechie en zelfs subject in deze vakwetenschappen, veranderde het medische en het psychologische en dus ook het psychiatrische denken.

De door Buytendijk en Prick gepropageerde opvattingen inzake een antropologische fysiologie bevestigen de juistheid van het gebruik van dit adjectief in een volwaardige betekenis. Onomstotelijk is dan ook bewezen dat het begrip 'Causaliteit' slechts betrekkelijk geldig is niet alleen in fysiologie en biologie, doch ook in de psychologie, psychopathologie en psychiatrie. Men tracht echter het causaliteitsbegrip hier tevergeefs te redden door het begrip 'conditionalisme'.

Sprekend over aetiologie en pathogenese is daarom het adjectief 'multiconditioneel' eigenlijk net zo ongelukkig gekozen als het adjectief 'multicausaal' van de ziekmakende factoren. Zelfs indien men het multiconditionele denken aanvaardt, zoals hedendaagse psychologen en psychiaters veelal plegen te doen, klinkt nogal eens de waarschuwing dat men vooral de organische factoren niet moet onderschatten respectievelijk de psychogene factoren niet moet overschatten. Men kan zich echter geruchstellen wanneer men Freud lezende tot de conclusie komt, dat hij het organische niet veronachtzaamt. In zijn *Abriss der Psychoanalyse* (1939) stelt FREUD duidelijk: 'Die Phänomene die wir bearbeiten gehören nicht nur der Psychologie an. Sie haben auch eine organisch-biologische Seite und dementsprechend haben wir in unseren Bemühungen um den Aufbau der Psychoanalyse auch bedeutsame biologische Funde gemacht und neue biologische Annahmen nicht vermeiden können.'

Ook het begrip constitutie wordt door FREUD niet verwaarloosd. In 'Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse' (1933) schrijft hij nogal sceptisch: 'Die Erwartung, alles Neurotische heilen zu können, ist mir der Abkunft verdächtig von jenen Laienglauben, dass die Neurosen etwas ganz Ueberflüssiges sind, was überhaupt kein Recht hat zu existieren. In Wahrheit sind sie schwere, konstitutionell fixierte Affektionen, die sich selten auf einige Ausbrüche beschränken, meist über lange Lebensperioden oder das ganze Leben anhalten. Die analytische Erfahrung, dass man sie weitgehend beeinflussen kann, wenn man sich der historischen Krankheitsanlässe und der akzidentellen Hilfsmomente bemächtigt, hat uns veranlasst, den konstitutionellen Faktor in der therapeutischen Praxis zu vernachlässigen; wir können ihm ja auch nichts anhaben; in der Theorie sollten wir seiner immer gedenken.'

Samenvattend kan gesteld worden dat men in het hedendaagse denken in de psychiatrie en in de psychologie in staat moet zijn de psychoanalytische theorie te integreren. Van uit klinische zijde kunnen geen rationeel verantwoorde bezwaren gemaakt worden tegen deze integratie. Slechts op deze wijze is het wellicht mogelijk tot een synthese te komen van de vele controversiële richtingen.

Tot slot van deze paragraaf moeten vermeld worden de recente pogingen om de dynamisch gerichte individuele structuurdiagnostiek enerzijds en de min of meer algemeen aanvaarde diagnostische classificatie anderzijds te verenigen in een wijder verband (K. MENNINGER, 1964; KUIPER, 1965; VAN DIJK, 1964, 1967; THIEL, 1966).

Indien in bredere kring gepoogd zou worden de formele aspecten van de nosologie en de inhoudelijke aspecten van de psychoanalytische structuurdiagnostiek te doen samengaan in een praktisch bruikbare structurele theorie, zal de integratie en de synthese van klinische psychiatrie, klinische psychologie en psychoanalyse bevorderd worden.

Welke zijn de antropologische bezwaren tegen de psychoanalyse en wat is de kritiek op de psychoanalyse als behandelingsmethode?

Veel voorkomend is de kritiek op de topografische trias (Ich, Ueber-Ich en Es) die een niet toelaatbare opsplitsing zou zijn van de mens, die zich fenomenologisch als eenheid zou beleven. Hier rijzen meteen twee vraagstukken: eerstens het probleem van de mens als eenheid, tweedens het probleem der fenomenale reductie.

Is het zo vanzelfsprekend dat de mens zich als eenheid beleeft d.w.z. in zijn dagelijks leven of is die eenheid een ideaalbeeld waarin tegengesteldheden (complementaire of diametrale) zijn opgeheven?

Wenden wij ons tot de grote romanschrijvers, die in hun mensenkennis als niet-discursieve vorm van kennis — de wetenschappelijke psycholoog of psychiater met diens gesystematiseerde kennis van de mens overstijgen als het gaat om 'les raisons que la raison ne connaît pas.'

Zo laat DOSTOJEWSKI in 'De Idioot' Lebedev zeggen: 'De wet van het zelfbehoud en de wet der zelfvernietiging zijn beide even sterk in de mens! De duivel beheerst nog altijd de mensheid en hij zal haar beheersen tot op een tijdstip, dat ons onbekend is.'

In 'De Memoires uit het souterrain' schrijft de gekwetste en kwetsbare souterrainbewoner: 'Oh, zeg mij toch, wie het eerst verklaarde, die het eerst verkondigde, dat de mens alleen laagheden begaat, omdat hij zijn werkelijke eigenbelang niet kent; maar dat, als men hem voorlicht, hem de ogen opent voor zijn werkelijke, normale belangen, de mens dadelijk zal ophouden laagheden te gegaan, dadelijk goed en edel zal worden, omdat, als hij ingelicht is en zijn werkelijke belang inzielt, hij juist in het goede zijn eigenbelang zou zien; het is immers bekend dat geen mens met opzet in strijd met zijn eigenbelang zal handelen en dus zal hij, om zo te zeggen uit noodzaak, het goede doen? O, jongeling! O, rein onschuldig kind! Wanneer is het gebeurd, in al die duizenden jaren, dat de mens alleen handelde zoals het voor hem voordelig was? Wat te doen met miljoenen feiten, die er van getuigen, hoe de mens opzettelijk, dat is volkomen begrijpend wat hun werkelijke belang was, dat helaas links lieten liggen en een andere weg gingen, naar het risico, het 'misschien', door niets of niemand daartoe genoodzaakt en als het ware alleen maar

wensende, niet de aangewezen weg te gaan en dat ze halsstarrig eigenzinnig een andere insloegen, een mocelijke en dwaze weg, die ze bijna in het duister moeten zoeken. Dat betekent, dat in werkelijkheid die halsstarrigheid hun aangenamer was dan elk belang... Belang! Wat is belang?"

Een moderner voorbeeld geeft de innerlijke tweespalt nog beter weer, zoals CAMUS in 'De Val', waarin de rechtvaardige en daarom schuldige hoofdfiguur zegt: 'De idee van het recht, de voldoening gelijk te hebben, dat behaaglijke gevoel van eigenwaarde, mijn beste, dat is al meer dan genoeg om ons overeind te houden en vooruit te laten komen in het leven. Ontneem je dat aan de mensen, dan maak je er schuimbekkende dolle honden van.

Hoeveel misdaden zijn er niet begaan om het simpele feit, dat de mensen niet konden verdragen, dat ze ongelijk hebben! Ik heb vroeger eens een industrieel gekend, die zijn vrouw constant bedroog, hoewel ze door iedereen werd bewonderd en allercharmantst was. Deze man werd er letterlijk razend van, dat hij in het ongelijk was en dat hij nooit een brevet van deugdzaamheid zou kunnen verkrijgen, niet van zichzelf, noch van anderen. Hoe volmaakter zijn vrouw werd, des te razender werd hij. Tenslotte kon hij het niet meer uithouden. Wat denkt u dat hij deed? Haar niet langer bedriegen? Neen. Hij vermoordde haar. Daardoor heb ik hem leren kennen.'

Deze literaire voorbeelden worden gebruikt om aan te tonen dat de vraag: of in een antropologische of in een psychoanalytische theorie de mens als eenheid of als veelheid beschouwd moet worden, verkeerd gesteld is en derhalve onbeantwoordbaar. Volgens de dialectische logica, waarin de eenzijdigheden van het principium contradictionis opgeheven worden, moet men synthetisch hier stellen, dat het redelijk is de mens in dit verband op te vatten als 'veeleenheid'. Hierdoor wordt de waarheid, dat de mens zowel subject als object is, geen geweld aangedaan. De populaire verwarring van wezen met existentie kan opgeheven worden door het begrip dat het wezen in het bestaande verschijnt, dat wil zeggen tot verschijnsel wordt. In de samenhang van wezen en verschijnsel wordt de werkelijkheid pas begrijpelijk. Het is derhalve eenzijdig te menen, dat in de antropologische beschouwingswijze de mens pas tot zijn recht komt doordat hij alleen in deze beschouwingswijze verschijnt als eenheid-in-zijn-intentionele-relatie-tot-de-wereld.

Even eenzijdig is het te menen dat de psychoanalytische theorie uitgaat van een gereduceerd mensbeeld waarin de mens slechts een driftmatige veelheid zou zijn. Het antropologische begrip 'persoon' kan hier de situatie niet redden. Immers de meer dimensionale zienswijze kan niet voorbijgaan aan het feit dat de mens zowel een eenheid als een veelheid is.

Hiermede zijn wij automatisch beland bij het volgende vraagstuk: de fenomenale reductie.

Het woord fenomenologie op zich is reeds een bron van vele misverstanden. RÜMKE wees hier herhaaldelijk op door te benadrukken dat de fenomenologische methode als een vorm van wijsgerig denken onderscheiden moet worden van een klinisch psychiatrische wijze van onderzoek, waarmede structuren van het subjectieve beleven en van de individuele menselijke levensgeschiedenis gekend kunnen worden: RÜMKE's opvatting valt dus niet samen met Jasper's omschrijving van de fenomenologie als leer der subjectieve verschijnselen van het zieke zieleleven.

Gezien de nauwe betrekkingen die bestaan tussen filosofie enerzijds en psychologie en psychiatrie anderzijds, is het nodig even stil te staan bij de vraag: wat is fenomenologie?

STRASSER (1965) wijst er op hoe moeilijk het eigenlijk is in filosofisch opzicht deze vraag te beantwoorden. In zijn monografie over 'Fenomenologie en empirische menskunde' ziet hij bewust af van een beantwoording van deze vraag in de zin van een systematische analyse of historische uiteenzetting. Hij hakt de gordiaanse knoop door in zijn poging zo bondig mogelijk te zeggen wat hij onder fenomenologie wil verstaan; zodoende verkiest hij de snelle slag met het zwaard boven het geduldig uiteenrafelen van de verwarde lijnen der historische ontwikkeling.

STRASSER onderkent drie aspecten van de fenomenologische wijsbegeerte: het hermeneutische, het intuïtieve en het dialectische karakter.

Het hermeneutische karakter heeft te maken met de kenhouding. Deze houding, die de Cartesiaanse 'Voraussetzungslosigkeit' principieel afwijst, gaat uit van het gesitueerde subject, dat als 'Pensée engagée' of 'pensée incarnée' een concrete existentie en coexistentie is, verbonden met en opgenomen in historische, sociale en kosmische relaties. De centrale problematiek heeft hier te maken met de 'duiding van het mysterie van mijn bestaan'. In dit opzicht moet de filosoof trachten de essentiële structuren van dit bestaan bloot te leggen en hun metafysische betekenis te vatten.

Terecht stelt STRASSER vast dat de onduidelijkheid inzake de verhouding van wijsbegeerte en empirische menskunde samenhangt met het netelige probleem: Wat zijn nu eigenlijk de essentiële structuren van de menselijke existentie? Het intuïtieve karakter van de fenomenologische wijsbegeerte hangt samen met de kennistheoretische problemen rondom het begrip 'evidentie' dat STRASSER in navolging van Husserl omschrijft als 'de bedoelde' ('vermeinte') werkelijkheid onmiddellijk, dat wil zeggen zonder bemiddeling van tekens, symbolen, causale of finale reeksen bij de kennende geest aanwezig is.'

De kenakt is hier de intuïtie of aanschouwing (die uiteindelijk op de waarnemende aanschouwing berust), die zowel 'zien' als 'inzien' omvat. STRASSER noemt dan twee belangrijke methodische consequenties: in negatief opzicht n.l. 'hetgeen klaarblijkelijk is kan niet bewezen worden' en in positief opzicht: 'hetgeen klaarblijkelijk is hoeft niet bewezen te

worden.' In deze zin moet de fenomenologie dan ook een wijsbegeerte der intuïtie genoemd worden, die uitgaat van Husserl's beginsel van de intuïtie: 'das Prinzip aller Prinzipien'.

Tenslotte wijst STRASSER op het gevaar van het 'intuitionistisch optimisme'. Hij citeert dan Husserl: 'Evidentie is vooreerst een naïef gehanteerde methode, waarvan de zin verborgen blijft. Men moet naar haar prestatievermogen vragen om te weten wat men aan haar werkelijk heeft en binnen welke horizonten.' Ten aanzien van het dialectische karakter van de fenomenologische wijsbegeerte stelt STRASSER vast, dat het dialectisch beginsel de onmisbare aanvulling biedt voor het intuïtieve beginsel, hetgeen tot nu toe alleen door Heidegger zou zijn gezien. STRASSER wijst Hegel's opvatting van de dialectiek af, omdat Hegel's opvattingen van het bewustzijn beschouwd moeten worden als een 'onmenselijk bewustzijn', een term, die naar onze mening een contradictio in terminis is. Hij verwerpt Hegel's opvatting van de dialectiek als 'de zelfverwerkelijking van het denken, dat al denkende 'selbst die Auflösung seiner eigenen Widersprüche vollbringe'.

Wij menen dat het juist is hier te spreken van een zuiver redelijke denkgang die, dialectisch gedefinieerd, zowel analytisch als synthetisch en zowel inductief als deductief is. Door de beperkte geldigheid van de wet van het uitgesloten midden stelt men in de redelijke, dat wil zeggen dialectisch logische, gedachtengang geen eisen aan de objectieve werkelijkheid of aan de empirie ontleende feiten. Men dient te onderzoeken of de formele mogelijkheid (principe, voorstelling, begrip, oordeel, aprioristische gedachte) overeenkomt met de materiële objectiviteit (ding, feit, proces, proef, klinisch gegeven). Slechts door deze overeenstemming kan men tot waarheid komen in de wetenschap, waarin men al te vaak blijkt te vergeten dat de waarheid in het midden ligt.

Keren wij nu terug naar ons uitgangspunt: de betekenis van de fenomenologie voor de psychiatrie. Een overzicht van de betekenis van de fenomenologische of existentiële antropologie in de psychiatrie vinden wij in de dissertatie van VAN DEN BERG (1946). Hierin zet Van den Berg uiteen welke bezwaren hij heeft tegen de 'constructieve oftewel natuurwetenschappelijke psychologie'. Hij vat zijn bezwaren als volgt samen:

- 1 deze psychologie synthetiseert, terwijl de synthese in het fenomenale gegeven is;
- 2 zij treedt steeds buiten zichzelf;
- 3 zij doet nergens een appèl aan mijzelf, terwijl ik toch de plaats ben, waar zich alle psychologie voltrekt. (p.13).

De opvattingen vóór de antropologische psychologie als autologische psychiatrische methode vat VAN DEN BERG als volgt samen:

- 1 In plaats van te synthetiseren gaat de nieuwe psychologie uit van de aanwezige eenheid;
- 2 haar methode is daardoor niet aan de natuurwetenschap ontleend maar hermeneutisch;

- 3 omdat de aanwezige eenheid van al het psychische haar niet-discursieve zijde heeft, doet de psychologie steeds weer een appèl;
- 4 het 'bewust-beleefd-zijn' is niet het criterium voor al het psychische, waardoor niet alleen het 'ongeachte' zijn juiste waardering kan vinden, maar vooral een invloed van de fundamentele ontologie toegelaten wordt;
- 5 de filosofische dictie: 'het wezen is de zin van het actuele' opent de perspectieven voor een fenomenologische antropologie, waar het zich-voltrekkende psychische uitdrukkelijk in relatie gebracht wordt met de ontologie.' (p. 29).

VAN DEN BERG zegt dat hij de constructieve psychologie niet verwerpt en de positiva niet ontkent: 'de fenomenologische antropologie werpt niets als waardeloos weg, maar wil de betrekkelijkheden van de synthetiserende psychologie doorzien en zelf een nodige aanvulling geven.' (p. 29).

VAN DEN BERG noemt de antropologie, in tegenstelling tot de ontologie, de wetenschap van de ontmoeting: 'Het is in de ontmoeting, dat ik het kenmerkende van de ander waarneem, dat ik door alle symptomen heen — dus juist door datgene, wat mij van de ander doet verschillen — dat waarneem, wat deze symptomen, waarover ik mij verbaas, mogelijk maakt.

De symptomen zijn de wijzen, waarop de ander zich aan mij toont, waarop de ander zich 'meent' (Honingswald). Het psychiatrische 'zich tonen' of 'zich menen' betekent 'zich aan mij verstaanbaar maken', in welke vorm van 'Unverständlichkeit' eventueel dan ook. Omdat het symptoom een 'Tatsache der Verständigung' is in de psychiatrie, moet een uiteenzetting over de ontmoeting beginnen met een bezinning over de 'Verständigung' en daarmee over de 'Verständlichkeit'. (p. 69).

Over het fenomeen van de ontmoeting — in dit geval met de schizofrene patiënt bijvoorbeeld — zegt VAN DEN BERG: 'Waar nu verder wordt gesproken over de 'wereld' van de schizofreen, over zijn 'ontwerp van de wereld', bedoel ik dus nooit iets dat 'bij hem' gevonden kan worden, evenmin als 'mijn' wereld 'bij mij' is. Zijn ontwerp van de wereld is datgene, wat de ontmoeting constitueert, evenals ik bij de ontmoeting van iets of iemand wereld ontwerp, ook al 'weet ik van die wereld niets' en is deze wereld nergens 'bij mij' te vinden.' (p. 72).

Alhoewel wij menen dat een redelijke, dat wil zeggen voldoende, kennis van de filosofie onontbeerlijk is voor de psychiater, zijn wij van oordeel dat dergelijke filosofische ontboezemingen niet alleen op grond van hun duistere, bijna mystieke betekenis, doch vooral op grond van hun terminologische onduidelijkheid afbreuk doen aan de betekenis van de filosofie voor de psychiatrie.

In navolging van Husserl en Heidegger beschrijft VAN DEN BERG de betekenis van de apofantisch-hermeneutische methode voor de fenomenologische psychiatrie. In de bijna fobische ontwijking van alles wat

zou kunnen rieken naar een Cartesiaanse subject-objectsplitsing staan begrippen zoals 'het apophantische' en 'het hermeneutische' centraal: 'Twee taken heeft de fenomenologie daarmee: ten eerste, deze zin te tonen, aan den dag te brengen, waardoor haar arbeid apophantisch genoemd wordt. Ten tweede, deze zin te zeggen, uiteen te zetten, wat Dilthey reeds met het woord hermeneusis aangaf. (. . . .). Het terrein, dat zij openlegt, is het gebied, waardoor al het fenomenale zijn zin of grond ontvangt en heet ontologie of fundamentele ontologie: leer van de zin van het zijn.' (p. 37).

Naar aanleiding van Binswanger's daseinsanalytische verklaringen van klinische feiten stelt VAN DEN BERG vast: 'De apophansis bij de antropologie begint steeds met de gestemdheid — omdat de symptomen 'Tatsachen der Verständigung sind' en in deze 'Verständigung' de gestemdheid onmiddellijk 'gezien' wordt — de hermeneusis daarentegen moet — innerlijk even noodzakelijk — met het ontwerpen van de wereld aanvangen.' (p. 63).

In deze paragraaf over de apophantisch-hermeneutische methode als fenomenologische antropologie worden de belangrijkste punten van deze methode als volgt samengevat:

- 1 het uitgangspunt van ons is de 'Systole' van Binswanger: de opheffing van de ik-es verhouding;
- 2 het aangrijpingspunt bij de ander is de 'Bedeutung' van elk te nemen 'Ausdruck';
- 3 de methode zelf is, evenals die van de ontologie, apophantisch-hermeneutisch;
- 4 wij worden bij onze arbeid voortdurend gesteund door de reeds ontwikkelde ontologie (het appèl!);
- 5 wat apophantisch het dichtstbij is, blijkt hermeneutisch aan het einde te komen.'

Welke implicaties hebben Van den Berg's opvattingen over de psychiatrie voor de psychoanalyse als theorie en als behandelingswijze? M.a.w. welke verschillen en overeenkomsten bestaan er tussen de apophantisch-hermeneutische methode enerzijds en de psychoanalytische beschouwingwijze anderzijds, die uitkristalliseerde in Freud's concept van het 'Deuten', dat in het Nederlands meerdere betekenissen blijkt te omvatten: uitleggen, verklaren, duiden, wijzen.

VAN DEN BERG sluit zich aan bij de opvatting van BINSWANGER (1928): 'Als hermeneutische Methode im Sinne der Erforschung, Auslegung und Rekonstruktion der inneren Lebensgeschichte gehört die Psychoanalyse zur Psychologie, als Theorie dynamisch-funktionaler Lebensvorgänge zur Biologie.' Ten aanzien van het 'Deuten' van Freud citeert VAN DEN BERG instemmend Binswanger (1926): 'Was Freud deuten nennt, enthält Bestandteile sowohl aus Erfahrungsakten, als aus Akten rationalen Schliessens, als auch eigentlichen Akten des psychologischen Verstehens.'

VAN DEN BERG meent dat in de psychoanalytische behandelingsmethode zuivere hermeneusis en constructieve ideologie niet uit elkaar gehouden worden: 'Het komt meermalen voor, dat een 'Deutung' het effect is van een zuivere hermeneusis evenals een constructieve ideologie daartoe leiden kan. Bij het eerste bemerkt de patiënt, dat hij in staat is de uitgelegde samenhang vrijwel onmiddellijk 'in te lijven'; waar evenwel de constructie het woord voert, kan hij lange tijd met een woord blijven rondlopen, zonder dat hij er in slaagt, zelfs wanneer hij de uitspraak van de analyticus accepteert, het te 'verstaan'. Het is, alsof voor een artefact, dat ergens zijn beantwoording moet kunnen vinden, geen plaats gevonden kan worden. Wie zich in leeraanlyse begaf, zal deze beide mogelijkheden kunnen bevestigen evenals het feit, dat het constructieve op den duur toch dikwijls wel 'verstaan' werd'.

VAN DEN BERG spreekt in dit verband over het feit dat Freud niet anders kon doen dan de psychische werkelijkheid op heterologische wijze vasthouden, hetgeen zou wijzen op een gebrek.

Wij, methodologisch uitgaande van een ander standpunt, voegen hieraan toe: gelukkig maar dat Freud niet anders deed! Indien Freud de psychische werkelijkheid beschouwd zou hebben als een vanzelfsprekendheid in apofantisch-hermeneutische zin, zou hij niet — zoals wij menen — op één lijn gesteld kunnen worden met Aristoteles, Kant en Hegel, die ook de betrekkelijkheid hebben ingezien van het zogenaamde natuurlijke, naïeve of 'sinnliche' bewustzijn. Derhalve beschouwen wij datgene, wat VAN DEN BERG Freud's gebrek noemt, daarentegen Freud's deugd. Immers de dialectische opvatting, ook die van de psychische werkelijkheid, past in de ontwikkeling van het Europese wijsgerige denken, dat eigenlijk zich slechts bezighoudt met de kenbaarheid der werkelijkheid oftewel de objectiviteit van onze kennis. Dit kernpunt der wijsbegeerte is niet te bereiken indien men op fobische wijze de subject-object relatie vermijdt of loochent.

VAN DEN BERG vat het wezen van de psychoanalytische behandelingswijze als volgt samen: 'Welnu, wat de patiënt moet leren, is: het constructieve te vertalen. Wat Freud — en met hem elke dieptepsycholoog — bij die vorm van 'Deuten', welke niet op de hermeneutische methode berust, met woorden noemt, is nergens als zodanig bij de patiënt aanwezig of aanwezig geweest, doch wat Freud en de zijnen zelf zagen werd zeer dikwijls juist gezien. De moeilijkheid, die de patiënt ondervindt bij het verstaan van de 'Deutung', bestaat hierin, dat hij datgene moet vinden, wat de dieptepsycholoog zag en ideologisch vertaalde.' (p. 31).

Hiermede komen wij onvermijdelijk op de vraag naar de verhouding tussen theorie en praktijk.

In de psychoanalytische behandeling kan de verhouding tussen patiënt en therapeut als dialoog omschreven worden. GREENSON (1967) spreekt

in dit verband van 'working alliance', die hij omschrijft als 'the relatively non-neurotic, rational and realistic attitudes of the patient toward the analyst. It is this part of the patient-analyst relationship that enables the patient to identify with the analyst's point of view and to work with the analyst despite the neurotic transference reactions.'

In deze dialoog — die het vereiste vrije associëren als monoloog niet uitsluit — gaan, evenals theorie en praktijk, ook verstand en gevoel hand in hand. Derhalve gaat het in deze situatie niet alleen om het verstandelijke zelfinzicht doch ook om de gevoelsmatige bevrijding en Katharsis, waardoor (voordien afgeweerde) effecten, verlangens en driftimpulsen tot het bewustzijn toegelaten en beleefd kunnen worden. Dit genezingsproces van de neurotische patiënt, dat zich voltrekt middels de overdracht (FREUD 1912, 1915) en duidingen (FREUD, 1911, 1912, 1913, 1914, 1917, 1919, 1937) is noch een ideologische vertaling noch een constructie op basis van theoretische vooroordelen. Het feit, dat de patiënt in staat is de uitgelegde samenhangen te verstaan of in te lijven, heeft te maken met een goed ontwikkeld vermogen tot projectie en identificatie van de psychoanalyticus, die deze vermogens benut voor de empathie voor resp. het leren kennen van de patiënt. De psychoanalyticus is in feite geen duidingsmachine en de neurotische patiënt toch niet iemand die een hersenspoeling op de divan ondergaat. 'Analytiker sind Personen, die eine bestimmte Kunst auszuüben gelernt haben und daneben Menschen sein dürfen wie auch andere.' (FREUD, 1937). Duidelijk stelt Freud niet de intellectuele capaciteiten voorop, di edoorgaans in andere vakwetenschappen een goede garantie bieden voor succesvolle arbeid: 'Es hat also seinen guten Sinn, wenn man vom Analytiker als Teil seines Befähigungsnachweises ein höheres Mass von seelischer Normalität und Korrektheit fordert; dazu kommt noch, dass er auch eine gewisse Überlegenheit benötigt, um auf den Patienten in gewissen analytischen Situationen als Vorbild, in anderen als Lehrer zu wirken. Und endlich ist nicht zu vergessen, dass die analytische Beziehung auf Wahrheitsliebe, d.h. auf die Anerkennung der Realität gegründet ist und jeden Schein und Trug ausschliesst.' In 'Die endliche und die unendliche Analyse', waaruit het bovenstaande werd geciteerd, benadrukt FREUD de therapeutische noodzakelijkheid van het feit, dat de therapeut c.q. psychoanalyticus als persoon zichzelf onder de loupe neemt en blijft nemen: 'Dass der zukünftige Analytiker ein vollkommener Mensch sei, ehe er sich mit der Analyse beschäftigt hat, also dass nur Personen von so hoher und so seltener Vollendung sich diesem Beruf zuwenden, kann man offenbar nicht verlangen. Wo und wie soll aber der Armste sich jene ideale Eignung erwerben, die er in seinem Berufe brauchen wird? Die Antwort wird lauten: in der Eigenanalyse, mit der seine Vorbereitung für seine zukünftige Tätigkeit beginnt.' (p. 94).

FREUD benadrukt dat met het einde van de leeranalyse het proces van

zelfkennis bij de psychoanalyticus niet voltooid is: 'Dies (de leeraanlyse) allein würde als Unterweisung nicht ausreichen, allein man rechnet darauf, dass die in der Eigenanalyse erhaltenen Anregungen mit deren Aufhören nicht zu Ende kommen, dass die Prozesse der Ichumarbeitung sich spontan beim Analysierten fortsetzen und alle weiteren Erfahrungen in dem neu erworbenen Sinn verwenden werden. Das geschieht auch wirklich, und so weit es geschieht, macht es den Analysierten tauglich zum Analytiker.' (p. 95).

KUIPER (1967) drukt zich kernachtig uit: 'Wil men analyseren, dan dient men de consequenties daarvan te aanvaarden en aan zichzelf te blijven werken terwille van de aan ons toevertrouwde patiënt. Wil men dat niet dan moet men iets anders gaan doen.'

Uit het bovenstaande is duidelijk geworden, dat in de psychoanalytische behandelingswijze de patiënt-therapeutrelatie berust op 'Wahrheitsliebe' die FREUD omschrijft als 'Die Anerkennung der Realität'. In deze relatie kan dus geen sprake zijn van indoctrinatie of kunstmatige constructie. 'Die Anerkennung der Realität' houdt in, dat de psychoanalyticus de psychische werkelijkheid van de patiënt voor waar aanneemt en tegelijkertijd niet voor waar aanneemt voor zover het duidelijk is dat patiënt's uitspraken berusten op gecombineerde denkprocessen die FREUD (1900, 1911) onderscheiden heeft in 'Primärvorgang' en 'Sekundärvorgang'.

Het probleem dat VAN DEN BERG omschrijft als 'de ideologische vertaling van het constructieve' in de psychoanalytische duidingstechniek, is eigenlijk het filosofische probleem van de verhouding tussen theorie en praktijk voor zover het kennistheoretische consequenties heeft voor het empirisch denkende bewustzijn immers: psychoanalyse is toch ook empirische menskunde?

MEININGER (1961) beschrijft deze verhouding zeer duidelijk: 'Voor het empirisch denkende bewustzijn bestaat tussen de theorie en het bijzondere geval, het in het experiment geproduceerde verschijnsel, een onderscheidbaar verband. Dit verband is de betrekking waarin theorie en verschijnsel elkaar bevestigen. De theorie behoeft te harer bevestiging een bijzonder geval, een bepaald verschijnsel, om er in te blijken. Anderzijds geldt een bijzonder verschijnsel zonder meer nog niet als een gekende waarheid (ja, zelfs niet als verschijnsel, want als verschijnsel is het de verschijning van een zelf niet onmiddellijk op waarneembare wijze present wezen), maar eerst wanneer het begrijpelijke (theoretisch denkbare) betrekking te vernemen geeft. Echte kennis, dat wil zeggen, kennis die haar naam verdient, is dus de eenheid van theoretische kennis en praktische kennis, niet als de som van twee soorten kennis, maar praktisch voor zover theoretisch en theoretisch voor zover praktisch. Het empirisch denkende bewustzijn, dat zich alleen maar een en ander (theorie en praktijk) kan voorstellen, doch zich nog niet van het een als het ander bewust is geworden, blijft dan ook altijd belast met

de vraag naar het wezen van de betrekking tussen theorie en praktijk. Deze vraag laat zich nu begrijpen als de vraag naar de bron van de kennis. Van waar stamt de kennis, uit de theorie of uit de praktijk? (voetnoot: wij behoren reeds te beseffen dat deze vraag niet deugt, omdat zij scheidt wat alleen maar als procederende eenheid, als concrete identiteit, werkelijk is).

Het experimenteel ervarende bewustzijn moet wel tot een dergelijke vraag komen, omdat zijn gehele bezigheid gericht is op ware kennis der werkelijkheid. Deze bezigheid onderscheidt het bewustzijn nu zelf in theoretiseren en experimenteren en omdat het zichzelf nog niet als het overgrijpende van eigen, onderscheiden bezigheden heeft erkend, vraagt het naar voorrang, naar dat wat de voorwaarde voor de waarde der kennis zal zijn.'

Op grond van bovenvermelde filosofische overwegingen is het redelijk te aanvaarden dat de methode, die in de psychoanalytische behandelingswijze toegepast wordt, een eenzijdige methode is, die noodzakelijkerwijs gecomplementeerd moet worden door een methode, die gebaseerd is op — wat men zou kunnen noemen — een ideologie.

Tenslotte moeten wij nooit vergeten dat wat FREUD 'Anerkennung der Realität' oftewel 'Wahrheitsliebe' noemt, een moeilijke opgave is en blijft ook voor degene die in zijn denkprocessen Primärvorgang en Sekundärvorgang zoveel mogelijk tracht te scheiden en te onderscheiden omwille van de objectiviteit, waar wij allen zo van harte naar streven. In dit verband merkt BIERKENS (1966) terecht op: De specificatie van het object der psychologie is weliswaar een meta-psychologische kwestie, doch hieraan moet meteen worden toegevoegd, dat in de praktijk niet alleen het object de methode bepaalt, maar dat ook de keuze van de methode voor een belangrijk deel het object bepaalt. Object en methode maken deel uit van een kringproces.' Dit alles geldt eo ipso voor de verantwoording van de theorie der psychoanalytische behandelingswijze. Het abstracte en het concrete alsmede het theoretische en het empirische als fundament van de theorie van de psychoanalytische behandelingswijze is in een redelijke denkgang alleen te begrijpen in synthetisch verband; m.a.w.: de beperkende discrepanties worden opgeheven in het dialectisch logische denken, dat de wetten van de formele logica niet ontkent, doch deze wetten als onontbeerlijk beschouwt voor zover deze wetten 'moment' zijn van het zuiver wetenschappelijk denken.

Wij zijn het dan ook geheel eens met BIERKENS (1966) die op praktische en theoretische gronden tot de conclusie komt: 'In zeer veel gevallen kan hij (de klinisch psycholoog) geen baat verwachten van de toepassing van de formeel-logische regels.'

Hiermede zijn wij gekomen op het moeilijke probleem van de verhouding tussen filosofie, methodologie, wetenschapsleer enerzijds en empirische wetenschappen (psychologie, psychopathologie, psychiatrie,

psychoanalyse) anderzijds.

BINSWANGER (1922) begint zijn voorwoord van zijn klassiek geworden 'Einführung in die Probleme der allgemeinen Psychologie' met een citaat van Hegel: 'Worauf es deswegen bei dem Studium der Wissenschaft ankommt, ist, die Anstrengung des Begriffs auf sich zu nehmen.' In dit voorwoord doet hij een uitspraak over het psychologische weten en handelen van de psychiaters in de laatste decennia, waarvan hij zegt: 'Noch aber weiss dieses Wissen nicht sich selbst; das heisst, es besitzt noch keine Einsicht in seine Begriffliche Grundlagen, in seinen Logos. Wir müssen daher, ob wir wollen oder nicht, 'die Anstrengung des Begriffs' auf uns nehmen. Die Wissenschaft, welche diese Anstrengung an der psychologischen Erkenntnis vollbringt, ist die allgemeine Psychologie.' Voorwaar geen eenvoudige opdracht!

In deze studie bespreekt BINSWANGER het probleem van de theorievorming en van de wetenschapsleer — en kritiek: 'Allgemeine Psychologie ist nicht Lehre von den psychologischen Theorien. Zwar gibt es eine (naturwissenschaftliche orientierte) Psychologie, welche es der theoretischen Physik im Prinzip gleichtun will. Aber diese theoretische Psychologie ist nicht allgemeine Psychologie, auch nicht ein Teil derselben, sondern sie ist selbst Objekt oder Gegenstand allgemeiner Psychologie. Wie ist so etwas wie jene theoretische Psychologie möglich? Wie verfährt sie? Welches ist die Struktur und Leistungsfähigkeit ihrer Begriffe? Diese und ähnliche Frage können Gegenstand allgemeinerpsychologischer Forschung sein. Um so weniger aber ist theoretische Psychologie mit allgemeiner Psychologie identisch, als gerade die Frage der Theorienbildung in der Psychologie überhaupt ein Grundproblem allgemeiner Psychologie darstellt. Wir können also nach dem bisherigen allgemeine Psychologie etwas als die Lehre von der kritischen Besinnung auf die begrifflichen Grundlagen der Psychologie bezeichnen, kürzer als 'Kritik der Psychologie'. Und da Psychologie ohne Beiwort für uns immer soviel wie empirische Psychologie bedeutet, *bedeutet allgemeine Psychologie für uns immer Kritik der empirischen Psychologie, ihrer begrifflichen Grundlagen oder ihrer logischen Fundamente. Allgemeine Psychologie is demnach ein Zweig der Methodologie*, d.h. desjenigen Teiles der Logik, welcher die Aufgabe hat, die verschiedenen Verwendungen deutlich zu machen, welke die logischen Formen und Normen in den einzelnen Wissenschaften je nach der formalen und sachlichen Natur ihrer Gegenstände, ihre Verfahrungsweisen und ihrer Probleme finden.'

De lezer, die wij om verontschuldigend vragen voor dit lange citaat, willen wij het volgende niet onthouden, omdat daaruit duidelijk blijkt dat BINSWANGER's hopeloze verzuchting, die hij in 1922 slaakte, ook nu nog geslaakt kan worden: 'Die allgemeine Psychologie ist nun noch keineswegs fortgeschritten, dass man behaupten könnte, sie hätte ihre Aufgabe als Zweig der Methodologie bereits erfüllt. Im Gegenteil:

Wohin wir blicken, herrscht noch Unfertigkeit, Unsicherheit, Zweifel, Widerspruch.' (p. 5).

Het probleem was, is en blijft blijkaar: de juiste methode.

Terecht stelt BINSWANGER dat de psychologie een eigen methode moet ontwikkelen, die zijn begrippen niet moet ontleen aan de natuurwetenschappen. Deze vaststelling is echter een opentrappen van een deur, die al voordien deskundig geopend was geworden door filosofen, die tot het besef waren gekomen, dat iedere wetenschap onder de categorieën staat; bijvoorbeeld Spinoza: 'De methode moet noodzakelijk spreken over de wijze van redeneren of over de wijze van denken. De methode is niets anders dan de gedachte die tot zichzelf inkeert.' De veelgemaakte Descartes drukt het kernachtig uit: 'En ce qui concerne la connaissance il ne faut prendre en considération que deux choses: nous qui connaissons, et les objets mêmes qui doivent être connus.'

BINSWANGER, die psychologie bij voorkeur Personenwetenschap wil noemen, beantwoordt middels 'synthetischer Begriffsbildung' de vraag naar zijn 'begrifflichen Methode' als volgt: 'Resümieren wir nur kurz die Etappe dieser Antwort: sie sind enthalten in den Begriffen der Einheit des Bewusstseins, des einheitlichen Bewusstseinsstroms, der durée vecue, des Freien, Schöpferischen und seiner näheren Bestimmung in dem Begriff der Intentionalität; ferner und vor allem in dem Begriff und der begrifflichen Ausdeutung der Kundgabe. Alle diese Begriffe (u.a.m.) stellen den begrifflichen Apparat der Personwissenschaft dar. Dieser Begriffsapparat ist nun aber etwa entstanden auf generalisierendem, atomisierendem und mechanisierendem Weg, sondern auch auf, wenn man so sagen darf, individualisierendem, dynamisierendem und rein 'schauendem' (phänomenologischem Weg.' (p. 355).

KUIPER (1967), in een kritisch artikel over de Daseinsanalytische methode van Binswanger, wijst op het gevaar van een arge loze en ontoelaatbare hutspot van filosofische en psychopathologische termen: 'de gevaren van de Daseinsanalytische methode bestaan hierin, dat men het werkelijkheidskarakter van de wereld wegedeneert en in plaats van de fenomenologische vondsten metafysische speculaties in de psychopathologie introduceert.' Voorts wijst KUIPER op twee bezwaren tegen het gebruik van wijsgerige begrippen op psychopathologisch terrein:

'I — De interpretatie van wijsgerige termen is op zichzelf bijzonder moeilijk; er moeten onderscheidingen worden gemaakt tussen ontologisch, antropologisch en kennistheoretisch gebruik van de begrippen. Zo heeft het begrip categorie bij Kant toch zeker een kennistheoretische betekenis. Het is echter ook mogelijk het begrip categorie ontologisch te gebruiken zoals Heidegger dit doet en Binswanger neemt eigenlijk de Kant-interpretatie van Heidegger over en past deze dan toe op psychopathologisch gebied. Wanneer Binswanger het begrip milieu invoert en spreekt over categorieën, blijkt uit zijn betoog, dat zijn begrip wereld inderdaad nog op een andere wijze kan worden opgevat dan in analogie

met de Aesthetik van Görland. De wijsgerige problematiek echter, waardoor hij van het begrip milieu komt tot transcendente subjectiviteit en de vele complicaties, die de term categorie aan de orde stelt, maken het hem mogelijk om tot een begrip 'wereld' te komen, dat in de psychopathologie hanteerbaar is.

II — Behalve het praktische bezwaar: de moeilijke hanteerbaarheid van wijsgerige begrippen, is er een methodisch, men kan ook zeggen een principieel bezwaar. Men mag zich wel de vraag voorleggen of ooit een wijsgerige probleemstelling of methode zonder meer in een empirische wetenschap kan worden overgenomen. Rümke wees er op, dat men fenomenologie als vorm van wijsgerig denken streng moet onderscheiden van fenomenologie als methode, bruikbaar binnen het gebied van een empirische wetenschap. De wijsgerige begrippen kunnen niet empirisch worden geverifieerd. De onderscheiding van Rümke geldt, behalve voor de fenomenologie, ook voor de anthropologie.

Voor ons probleem betekent dit, dat men zich als psychopatholoog wel kan afvragen hoe de mens zijn wereld beleeft, doch niet hoe het menselijke bewustzijn wereld als ervaarbare, buiten ons staande werkelijkheid constitueert. Dit probleem valt binnen het terrein der wijsbegeerte en buiten het terrein der empirische wetenschappen, die van het oerfactum, de gegevenheid der reële buitenwereld, uitgaan.'

Met KUIPER zijn wij het eens als hij stelt dat een veelheid van wijsgerige termen psychopathologische inzichten eerder verduistert dan verheldert, zodat de moeilijke hanteerbaarheid van wijsgerige begrippen verwarrend werkt op het terrein der psychopathologie als empirische wetenschap. Ook zijn wij het eens met zijn vaststelling dat de onvruchtbaarheid der gehanteerde wijsgerige begrippen o.a. samenhangt met een onvoldoende onderscheiding van verschillende gebieden, zodat anthropologie, ontologie en empirische wetenschap vaak een moeilijk te ontwarren kluwen vormen.

Wij bestrijden echter KUIPER's mening als zou het probleem 'hoe constitueert het menselijk bewustzijn de wereld als ervaarbare, buiten ons staande werkelijkheid?' *niet* binnen het terrein der empirische wetenschappen mag vallen. Immers: psychiatrie, psychopathologie en psychologie zijn zowel natuurwetenschap als geesteswetenschap, zodat (à fortiori) een wijsgerig standpunt ingenomen moet worden. Aldus gaat iedere denkgang uit van een bepaald standpunt of veronderstelling: substantialistisch of methodisch dualisme, psychofysisch parallelisme, psycho-energetisch monisme etc. Wij mogen nooit vergeten dat een zuiver redelijke denkgang zowel analytisch als synthetisch, inductief als deductief is. Derhalve is iedere wetenschap een synthetisch geordend verband, een polaire eenheid van het apriorische en het aposteriorische, van redenormen en ervaringsfeiten, zodat theorie en praktijk steeds samengaan en de dialectische relaties niet uit het oog worden verloren. Om dezelfde redenen zijn wij het dan ook niet eens met SARTRE (1968)

als hij, schrijvend over Husserl's anti-psychologisme, stelt: 'In ieder geval valt de betekenis en het bewustzijn van betekenis buiten het gebied van de psychologie. De bestudering van de betekenis als zodanig komt toe aan de logica. De bestudering van het bewustzijn van betekenis behoort, na een speciale 'beking' of 'reductie' tot een nieuwe wetenschap, de fenomenologie.' Wie, zoals Kuiper, uitgaat van de gegevenheid der reële buitenwereld als oerfactum, realiseert zich niet, dat dit een uitspraak is van het natuurlijke bewustzijn in de zin van Hegel. Immers de gedachte, welke dan ook, is een bepaling van het bewustzijn zelf, dat verstrikt kan blijven in zijn eigen tegenstrijdige bepalingen.

Niet alleen ervaringskennis is de enige echte kennis. In dit verband moge verwezen worden naar het probleem van Kant's transcendentale apperceptie en de kennis theoretische theorieën nadien.

Tenslotte vragen wij ons in arren moede af: welke betekenis hebben bovenstaande beschouwingen voor ons onderwerp?

Doen wij niet verstandiger te redeneren zoals FREUD: 'Probably you cannot imagine how alien all these philosophical convolutions seem to me. The only feeling of satisfaction they give me is that I take no part in this pitiable waste of intellectual powers. Philosophers no doubt believe that in such studies they are contributing to the development of human thought, but every time there is a psychological problem behind them.' (JONES, 1960). Hoewel wij Freud's pessimisme enigszins delen, menen wij toch dat bovenstaande beschouwingen nuttig en noodzakelijk zijn gezien de bestaande controversen tussen de diverse psychologische en psychiatrische scholen. In de wetenschap gaat het om het verkrijgen van meer kennis. Het nadenken over de wijze waarop kennis verkregen wordt, is even belangrijk als welk empirisch onderzoek dan ook, dat dient tot toename van wetenschappelijke kennis. Aldus beschouwd moeten de diverse psychiatrische en psychologische stromingen niet gezien worden als controversiële richtingen doch als elkaar aanvullende gezichtspunten. Men heeft geen oecumenische gezindheid nodig om in te zien dat de hypothesen en gesystematiseerde ervaringsfeiten, zoals deze in de psychoanalytische theorie tot uitdrukking worden gebracht, wetenschappelijk gezien even belangrijk zijn voor psychologie en psychiatrie als al die wetenschappelijke kennis, die de universitair gesanctioneerde psychologieën hebben opgeleverd. Psychoanalyse is niet alleen een therapeutische techniek doch ook een theorie die uitspraken doet over de normale en pathologische ontwikkelingsvormen van de mens.

Met recht stelt HARTMANN (1964) dan ook: 'Psychoanalysis is also, and has always been in Freud's work, a general psychology'.

SUMMARY

Familiarity with the psychological theory of psychoanalysis (as distinguished from the psychoanalytic theory of neurosis) cannot be generally assumed. For several reasons the scientific value of psychoanalysis has been and is criticized by adherents of divergent schools (learning theories, existential anthropology, mathematical psychology etc.). In this article a few examples are given of misconceptions about theory and practice of psychoanalysis. The criticism of psychoanalysis as a general psychology depends on a choosen methodological point of view. Psychology and psychiatry require a science to determine the possibility, the principles and the extent of all knowledge. Attention is paid to the integration of psychoanalysis and psychiatry and to the attempts at reformulating nosology or at reclassification. Existential and anthropological concepts require a clear definition of the frame of reference. Concepts borrowed from contemporary german philosophy can give rise to confusion. Today it is generally acknowledged by the behavioral scientist that the study of normal and pathological human behavior requires the cooperation of many disciplines whose investigations contribute to our knowledge of human nature, the development and pathology of psychic functions.

The value of this cooperation can hardly be overestimated.

LITERATUUR

Berg, J. H. van den	1946 <i>De betekenis van de phaenomenologische of existentiële anthropologie in de psychiatrie.</i> Diss. Utrecht.
Bierkens, P. B.	1966 <i>Het denken van de psycholoog.</i> Assen.
Binswanger, L.	1922 <i>Einführung in die Probleme der allgemeinen Psychologie.</i> Berlin.
Buytendijk, F. J. J.	1965 <i>Prolegomena van een anthropologische fysiologie.</i> Utrecht-Antwerpen.
Camus, A.	1961 <i>De val</i> (vert.). Amsterdam.
Dostojevski, F. M.	1961 <i>De iddioot</i> (vert.). Amsterdam.
Dostojevski, F. M.	1961 <i>Memoires uit het souterrain</i> (vert.). Amsterdam.
Dijk, W. K. van	1964 <i>Iets over diagnostiek en diagnostiseren in de</i>
Dijk, W. K. van	1967 'Diagnostiek, klinische psychiatrie en psycho-psychiatrie, Oratie. Groningen.
	analyse'. In: P. J. v. d. Leeuw e.a., <i>Hoofdstukken uit de hedendaagse psychoanalyse.</i> Arnhem.
Dijkhuis, J. J.	1964 <i>De procestheorie van C. R. Rogers,</i> Diss. Hilversum.
Freud, S.	<i>Gesammelte Werke.</i> S. Fischer Verlag. Frankfurt am Main.
Greenson, R. R.	1967 <i>The technique and practice of psychoanalysis.</i> Vol. I. New York.
Groot, A. D. de	1961 <i>Methodologie.</i> 's-Gravenhage.
Hartmann, H.	1950 'Comments on the psychoanalytic theory of the ego.' In: <i>The psychoanalytic Study of the Child.</i> Vol. 5. New York.
Hartmann, H.	1960 <i>Psychoanalysis and moral values.</i> New York.
Hartmann, H.	1964 <i>Essays on Ego Psychology.</i> New York.
Holt, R. R.	1962 'Individuality and generalization in the psychology of personality'. <i>J. Person.</i> 30,377-404.

- Jones, E. 1960 *The life and work of Sigmund Freud*, 3 Vols. New York.
- Kuiper, P. C. 1965 'Problemen der nosologie'. In: *Controversen*. Arnhem.
- Kuiper, P. C. 1967 'Over vrijheid en gebondenheid. Enkele opmerkingen n.a.v. de 'Daseinsanalytische' methode van Binswanger.' In: *Aanpassing in theorie en praktijk*. Utrecht.
- Kuiper, P. C. 1967 'Kritiek der psychoanalyse'. In: *Aanpassing in theorie en praktijk*. Utrecht.
- Kuiper, P. C. 1967 'Overdracht en tegenoverdracht beschouwd vanuit de metapsychologische gezichtspunten'. In: P. J. v. d. Leeuw e.a., *Hoofdstukken uit de hedendaagse psychoanalyse*. Arnhem.
- Lampl-de Groot, J. 1966 *The development of the mind*. London.
- Meiniger, J. V. 1961 *Geloven en weten*. 's-Gravenhage.
- Melsen, A. G. M. van 1968 *Evolutie en wijsbegeerte*. Utrecht-Antwerpen.
- Munroe, R. L. 1955 *Schools of psychoanalytic thought*. New York.
- Oerlemans, A. C. 1949 *Development of Freud's conception of anxiety*. Diss. Amsterdam.
- Rapaport, D. 1960 'The structure of psychoanalytic theory'. *Psychological Issues*, Vol. II, No. 2. New York.
- Rümke, H. C. 1954 *Psychiatrie*, deel I. Amsterdam.
- Sartre, J. P. 1968 *Beeld en verbeelding* (vert.). Meppel.
- Strasser, S. 1965 *Fenomenologie en empirische menskunde*. Arnhem.
- Thiel, J. H. 1966 'Psycho-analysis and nosology'. *Int. Journ. of Ps.an.*, vol. 47, parts 2-3.
- Zeldenrust, E. L. K. 1954 *Over het wezen der hysterie*. Utrecht.

VERANTWOORDING

In dit nummer treft de lezer een oorspronkelijk artikel van collega Maresch en een onderzoek uit het psychiatrisch centrum St. Servatius te Venray aan. De eerste bijdrage is een uitdaging aan wetenschappelijk denkende psychotherapeuten, de tweede bijdrage moge andere psychiatrische centra stimuleren tot research en verslaglegging daarvan.